

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.003>

УДК 811.161.2'367.625

К.Г. ГОРОДЕНЬКА, доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

ДЕРИВАТИ НА **-Ч-(-ИЙ)** В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ТА ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Дослідження ґрунтоване на ідеї академічної лінгвоукраїністики про відсутність активних дієприкметників із суфіксом **-ч-** у народно-розмовній українській мові XIX ст. та на ранніх етапах розвитку нової української літературної мови. Схарактеризовано походження і статус дериватів на **-ч-(-ий)**, наявних у словниковому складі сучасної української літературної мови. Розмежовано: 1) віддієслівні прикметники із суфіксом **-уч-** (**-юч-**), що є переважно колишніми дієприкметниками й виражають тепер ознаку, властивість, притаманну кому-, чому-небудь; 2) відад'єктивні прикметники, утворені від якісних прикметників за допомогою суфіксів **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**), що надають дериватам словотвірного значення інтенсивного вияву ознаки; 3) активні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом **-ч-**, що утворені в різні історичні періоди розвитку української літературної мови й зберігають морфологічну або акцентну співвідносність із дієсловами у формі 3-ї особи множини теперішнього часу та є переважно словотвірними кальками дієприкметників російської мови на **-щ-(-ий)**, **-ем-(-ый)**. Обґрунтовано нормативність та практичну доцільність уживання в сучасній українській мовній практиці прикметників на **-ч-(-ий)** перших двох груп і ненормативність дериватів третьої групи, оскільки вони суперечать морфологічній та словотвірній нормам української літературної мови.*

Ключові слова: деривати на **-ч-(-ий)**, віддієслівні прикметники із суфіксом **-уч-** (**-юч-**), відад'єктивні прикметники із суфіксами **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**), активні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом **-ч-**, словотвірна норма, народна мова**, українська літературна мова.

---

* Статтю написано в межах планової теми Інституту української мови НАН України «Народна мова і літературний стандарт» (державний реєстраційний номер 012 0U0001888).

** Народну мову, услід за І. Огієнком, тлумачимо як «цілість», «збірність усіх говорів нації» [10: 113].

Одним із найоб'єктивніших критеріїв в оцінюванні нормативності словотворчих та інших засобів української літературної мови відомі українські лінгвісти О.Б. Курило та І.І. Огієнко вважали народну мову [7: 12–14; 10: 106–107], що цілком логічно, адже українська літературна мова, на протигагу російській, сформувалася на народній основі [10: 106–107]. О.Н. Синявський також визнавав важливу роль народу у творенні мови, але він принципово наголошував на тому, що «мову творять... й маси живі, а не тільки колишні; найкраще мову виявляють і оформлюють письменники, надто найталановитіші» [11: 6].

На народну мову спиралися відомі українські мовознавці кінця ХІХ — 20-х рр. ХХ ст., визначаючи характерність / нехарактерність активних дієприкметників із суфіксами **-ч-** і **-щ-** для різних функційно-стильових різновидів староукраїнської і нової української літературної мови. Зокрема, П.Г. Житецький відзначав: «Що до активних дієприкметників, то їх зовсім нема в народній мові» [3: 24]. Крім цього, він спостеріг, що в Галятовського та інших його сучасників, які писали книжною українською мовою, форми на **-щій** поза текстами святого письма дуже рідкісні: «скрізь панує народна форма коротких дієприкметників із закінченням **-чи** і утворена від неї повна форма із закінченням **-чий**» [2: 103]. На основі цього в академічній лінгвоукраїністиці зроблено висновок про стилістичне розмежування активних дієприкметників із суфіксами **-ч-** і **-щ-** в українській мові другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст., а саме про те, що дієприкметники із церковнослов'янським суфіксальним варіантом **-щ-** здебільшого не характерні для ділових документів, обмежено вживані й в інших стилях [4: 268]. Активні дієприкметники із суфіксом **-ч-** не були представлені і в народно-розмовній українській мові ХІХ ст., тому й ранні етапи розвитку нової української літературної мови їх майже не засвідчують, а вживання церковнослов'янського варіанта **-щ-** в активних дієприкметниках не стало літературною нормою в українській мові [4: 270].

На висновок П.Г. Житецького про невживання активних дієприкметників у народній мові покликала у 20-х рр. ХХ ст. О.Б. Курило. Вона констатувала, що «в народній мові колишні дієприкметники на **-чий** і значінням своїм і функціями перейшли в категорію прикметників. У них ми не відчуваємо чинности: значінням своїм вони вказують на прикмету, властивість» [7: 18]. О.Н. Синявський не обмежився народною мовою і вважав, що «колишні дієприкметники прямого стану теперішнього часу й минулого на **-чий**, **-ший** в українській мові зникли» загалом, після них залишилися лише дієприслівники та прикметники, причому дієслівні прикметники з колишніх дієприкметників знаходимо тільки від деяких дієслів. Він подав такі приклади дієслівних прикметників: *колючий, пекучий, летючий, нестерпучий, рішучий, тямущий, непосидячий, роботящий, смердючий, невсипущий, лежачий, трудящий, пропащий* [11: 99].

Із 30-х — до кінця 80-х рр. ХХ ст. у книжних стилях української літературної мови, передусім у науковому та офіційно-діловому, а також у публіцистичному та художньому стилях під впливом дієприкметників

російської мови на *-щ-(-ий)* помітно активізувалося творення та вживання активних дієприкметників на *-ч-(-ий)*, що відрізнялися від залишків колишніх активних дієприкметників на *-ч-(-ий)* і за своїм значенням, і за функціями. Цю тенденцію легко простежуємо за двома основними академічними описами граматичної системи української літературної мови: «Курсом сучасної української літературної мови» (1951. Т. 1) за редакцією Л.А. Булаховського та «Сучасною українською літературною мовою. Морфологією» (1969) за загальною редакцією І.К. Білодіда.

Важливо наголосити, що в «Курсі...» схарактеризовано дві проблеми: як утворені та як уживають активні дієприкметники теперішнього часу на *-ч-(-ий)* і залишки колишніх активних дієприкметників на *-щ-(-ий)*. Зокрема, зазначено, що активні дієприкметники теперішнього часу постали за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) від основи теперішнього часу як перехідних, так і неперехідних дієслів недоконаного виду, а нижче у примітці подано таке уточнення: «Практично такі дієприкметники утворюються від форми 3-ї особи множини теперішнього часу шляхом заміни *-ть* на *-чий*: *підростаю-ть* — *підростаючий*, *піднося-ть* — *підносячий*» [8: 419]. Неоднаково витлумачено вживання активних дієприкметників на *-ч-(-ий)*, а саме розмежовано їх активне та обмежене використання. Констатовано, що «ці дієприкметники широко вживані, коли в них дієслівні ознаки поступають перед означенням характерної, ніби органічної ознаки предмета, тобто коли дієприкметник наближається до звичайних прикметників, не порвавши ще зв'язку з дієсловом» [8: 419] і що «вживання активних дієприкметників на *-ч-(-ий)* з підкресленою дієслівною ознакою в українській мові обмежене і замість них виступає переважно описовий зворот: замість «*пишучий*» — «той, що пише», замість «*лежачий*» — «той, що лежить», але з прикметниковою функцією — «Під *лежачий* камінь вода не підтече» (присл.)» [8: 419–420].

У «Сучасній українській літературній мові. Морфології» також схарактеризовано творення активних дієприкметників, де вже враховано застереження про додавання дієприкметникового суфікса *-ч-* до основи теперішнього часу, яка приймає варіант суфікса основи, властивий 3-й особі множини. Базою для утворення таких дієприкметників визнано дієслівні основи десятих із дванадцятих структурних класів, крім VII і XII, проте застережено, що вони «можливі далеко не від усіх дієслів» і ця можливість залежить від семантики та синтаксичних зв'язків дієслів [14: 410].

На противагу «Курсу...» тут розмежовано активні дієприкметники із суфіксом *-ч-* і прикметники, утворені від дієслівних коренів за допомогою суфікса *-уч-* (*-юч-*). Критерієм їх розмежування слугує відсутність у віддієслівних прикметниках «морфологічної і акцентологічної співвідносності з дієсловами у формі 3-ї особи множини» [14: 410]. Зокрема, від дієслова *бігти* можна утворити лише прикметник *біжучий*, його прикметниковість засвідчує те, що структурно він не співвідноситься із 3-ю особою множини теперішнього часу дієслова *бігти*, пор. *біж-а-ть*. Так

само за структурною ознакою віддієслівними прикметниками із суфіксом **-уч-** (**-юч-**) визнано *лет-юч-ий* (пор. форму дієслова *лет-я-ть* і дієприкметник *лет-я-ч-ий*); *грим-уч-ий* (пор. форму дієслова *гримл-я-ть* і дієприкметник *гримл-я-ч-ий*), *спів-уч-ий* (пор. форму дієслова *спів-аю-ть* і дієприкметник *спів-аю-ч-ий*), *квіт-уч-ий* (пор. форму дієслова *квіт-ую-ть* і дієприкметник *квіт-ую-ч-ий*). Від дієслова *колоти* можливий прикметник *кол-юч-ий*, оскільки він не співвідносний із формою 3-ї особи множини теперішнього часу за наголосом (пор. *ко́л-ю-ть*) і дієприкметник *ко́л-ю-ч-ий*, що має таку акцентну співвідносність із зазначеною дієслівною формою [14: 410]. Характерно, що прикметник *колю́чий* поширений у загальномовному вжитку, тоді як дієприкметник *ко́лючий* обмежений спеціальною сферою, що засвідчують, зокрема, тлумачні словники української мови, пор.: *Настя спритно ковзнула вздовж колю́чих снопів...* (З. Туплуб); *І стежечки, де ти ходила, Колю́чим терном поросли* (Т. Шевченко); *...в'ється низом колю́ча ожина* (О. Гончар) і *Отруйних риб поділяють на активно- і пасивноотруйних. Перші озброєні особливим ко́лючим апаратом, сполученим із отруйними залозами, який риба застосовує для самозахисту* (Наука і життя).

Проте українська мовна практика останніх трьох десятиріч засвідчує професійну плутанину в розмежуванні активних дієприкметників теперішнього часу із суфіксом **-ч-**, утворених у різні історичні періоди розвитку української літературної мови, і відприкметникових та віддієслівних прикметників із суфіксом **-уч-** (**-юч-**). Лише чітке розмежування таких дериватів на основі переконливих наукових критеріїв посприє обґрунтованому з'ясуванню доцільності, нормативності вживання одних із них і вилученню з літературного вжитку ненормативних утворень, що, урешті-решт, забезпечить послідовне внормування сучасної української літературної мови.

Із великого корпусу дериватів на **-ч-** (**-ий**) найлегше виокремити відад'єктивні прикметники, утворені від якісних прикметників за допомогою суфіксів **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**), оскільки між ними прозорі структурні та семантичні зв'язки. О.Н. Синявський кваліфікував ці суфікси як «дієприкметникові наростки з походження», що вживані тепер «не тільки при дієслівних пнях, а й при прикметникових на означення згрублості прикмети» і що вони «наближаються значінням своїм до **-езний**» [11: 139]. Суфікси **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**) безпосередньо приєднані до коренів порівняно небагатьох прикметників, зрідка — до основ прикметників із суфіксом **-к-**, і надають дериватам словотвірного значення інтенсивного вияву ознаки, що нерідко спричинює експресивізацію та негативнооцінний характер ознаки, вираженої твірним прикметником, пор.: *злючий* ← *злий*, *жаднючий* ← *жадний*, *жирнючий* ← *жирний*, *кислючий* ← *кислий*, *поганючий* ← *поганий*, *п'янючий* ← *п'яний*, *скупючий* ← *скупий*, *смачнючий* ← *смачний*, *страшнючий* ← *страшний*, *твердючий* ← *твердий*, *товстючий* ← *товстий*, *хитрючий* ← *хитрий*, *худючий* ← *худий*, *добрячий* ← *добрий*, *важючий* ← *важкий*, *гідючий* ← *гідкий* та ін. Саме тому відад'єктивні при-

кметники із суфіксами *-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)* переважають у народно-розмовному експресивному вжитку, що послідовно засвідчує стилістична ремарка *розм.*, подана біля них у тлумачних словниках української мови, пор.: — *Та й недобра ж ся Мар'яна яка! І чого вона така злюча до всіх стала?..* (Панас Мирний); — *А самі ж [...] завидючі, жаднючі, аж трусяться* (О. Довженко); *Товстий крамар і собі приложив жирнючі та слиняві губи* (Панас Мирний); — *Ні, — каже [Лисичка], нам не йде [виноград]. Кислючий-прекислючий! Оскома нападе!* (Л. Глібов); *Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягненого в поганючу одягу артиста імператорських театрів, співати не вмів* (О. Довженко); — *Ой, які смачнючі!.. Правильно, дорослим людям, як оце я, саме і слід дарувати такі цукерки* (В. Собко); *Він [агроном] сердито розпакував обгортку товстючого качана [кукурудзи]* (І. Волошин); *Він [пес] був такий худючий і шолудивий, що на нього жалко було дивитись* (Л. Смілянський); *Охрім був чоловік такий добрячий...* (Марко Вовчок); *Який же важучий мішок! Як болить спина!* (О. Донченко).

У складі дериватів на *-ч(-ий)* велику групу становлять віддієслівні прикметники із цим суфіксом, що, як наголошувала О.Б. Курило, «значінням своїм вказують на прикмету, властивість» кого-, чого-небудь і в яких «ми не відчуваемо чинности» [7: 18]. Характерною особливістю творення таких прикметників вона вважала безпосередній зв'язок суфікса із коренем (сучасним) і проілюструвала своє твердження прикметниками *брикучий, кусючий, пекучий, дряпучий, тягучий, співучий, скрипучий, ловучий* та ін. Дослідниця застерігала, що на це треба зважати, утворюючи прикметники від дієслів, корені яких у теперішньому часі мають наросток (суфікс) *-je-*: отже не *кусаючий*, а *кусючий*, не *гавкаючий*, а *гавкучий* і т. д. [7: 25]. Прикметниковий статус таких дериватів на *-ч(-ий)* О.Н. Синявський обґрунтував за двома ознаками: 1) вони не зберігають, на протигагу дієприкметникам, тих залежних слів, з якими поєднуються співвідносні з ними дієслова, що проілюстрував прикладами *колоти голкою* і зовсім неможливе *кóлючий голкою*; *тямитиме це до нових віників* і неможливе *тямучий це до нових віників*; 2) вони, на відміну від дієприкметників, не пов'язані з формами третьої особи множини дійсного способу, про що свідчать приклади *пекучий*, бо *печуть*, *летючий*, бо *летять*, *нестерпучий*, бо *терплять* і т. ін. [11: 99–100]. Запропоновані цими дослідниками критерії розмежування віддієслівних прикметників і дієприкметників на *-ч(-ий)* були сформульовані в українській граматиці як відсутність у віддієслівних прикметниках «морфологічної і акцентологічної співвідносності з дієсловами у формі 3-ї особи множини» [14: 410], про що вже йшлося вище. Спершись на них, маємо підстави виокремити в українській мові багато віддієслівних прикметників із суфіксом *-уч- (-юч-)* — виразників ознаки, властивості, притаманної кому-, чому-небудь. Серед них: *балак-уч-ий*, бо *балак-аю-ть*; *біг-уч-ий*, бо *біж-а-ть*; *біж-уч-ий*, бо *біж-а-ть*; *блиск-уч-ий*, бо *блищ-а-ть*; *бол-юч-ий*, бо *бол-я-ть*; *брик-уч-ий*, бо *брик-аю-ть*; *брязк-уч-ий*, бо *брязк-аю-ть*; *вид-юч-ий*, бо *вид-я-ть*; *гніт-юч-ий*, бо *гніт-я-ть*; *гор-юч-ий*, бо *гор-я-ть*; *грим-уч-ий*, бо *гримл-я-ть*;

давл-юч-ий, бо давл-я-ть; двигт-юч-ий, бо двигт-я-ть; дереньк-уч-ий, бо дереньк-аю-ть; дзвен-юч-ий, бо дзвен-я-ть; дрім-уч-ий, бо дрім-аю-ть; дряп-уч-ий, бо дряп-аю-ть; квіт-уч-ий, бо квіт-ую-ть; кип-уч-ий, бо кипл-я-ть; кол-юч-ий, бо кóл-ю-ть; кус-юч-ий, бо кус-аю-ть; лет-юч-ий, бо лет-я-ть; лин-юч-ий, бо лин-яю-ть; лисн-юч-ий, бо лисн-ію-ть; лопот-юч-ий, бо лопот-я-ть; ляск-уч-ий, бо лящ-а-ть; мигт-юч-ий, бо мигт-я-ть; немин-уч-ий, бо не мин-аю-ть; пад-уч-ий, бо пад-аю-ть; пал-юч-ий, бо пал-я-ть; пах-уч-ий, бо пах-ну-ть; писк-уч-ий, бо пищ-а-ть; плав-уч-ий, бо плав-аю-ть; плод-юч-ий, бо плод-я-ться; рип-уч-ий, бо рипл-я-ть; род-юч-ий, бо рód-я-ть; свист-юч-ий, бо свист-я-ть; скрип-уч-ий, бо скрипл-я-ть; сліп-уч-ий, бо сліпл-я-ть; смерд-юч-ий, бо смерд-я-ть; спів-уч-ий, бо спів-аю-ть; стриб-уч-ий, бо стриб-аю-ть; торохкот-юч-ий, бо торохкот-я-ть; торохт-юч-ий, бо торохт-я-ть; тремт-юч-ий, бо тремт-я-ть; тріск-уч-ий, бо тріщ-а-ть; тям-уч-ий, бо тямл-я-ть; хрип-уч-ий, бо хрипл-я-ть; шип-уч-ий, бо шипл-я-ть; щип-уч-ий, бо щип-аю-ть та ін. Як виразників ознаки кого-, чого-небудь їх використовують переважно в загальнономовному вжитку, напр.: *Та, здається, на йому [Лушні] й шкура говорила, такий балакучий* (Панас Мирний); *З великою осторогою треба підходити до... гнітючих тем, що розхитують нервову систему і автора, і читача* (С. Васильченко); *Пролинувши через квітучу луку, вона піднялась на гору...* (Панас Мирний); *Вода шуміла й билась між камінням білими кипучими хвилями* (І. Нечуй-Левицький); *З далекого берега прилітали кусючі з смарагдовими очима гедзі і крутилися над головою* (О. Донченко); *На рослих лиснючих конях вилетіло чотири вершники* (М. Стельмах); *На столі з'явилася лопотюча накрохмалена скатертину* (П. Загребельний); *Війнуло приємним холодком. Аж тоді зауважив юнак, що надворі була палюча спека* (О. Досвітній); *Це чує [Христя] — скрикнули двері, щось рипучими чобітьми пройшлося сіними і назад вертає* (Панас Мирний); *Скрипуче колесо довго ходить* (укр. прислів'я); *Сліпуче сонце осявало струнку постать татарки...* (М. Коцюбинський); *Мартуся така ж була на вдачу весела, співуча та щebetлива, як і мати* (І. Нечуй-Левицький). Лише деякі з таких прикметників увійшли до спеціального вжитку: *горючий* (пор.: *горючі гази, горючі сланиці*); *родючий* (пор.: *родючі ґрунти, родючі землі, родючі чорноземи*); *плодючий* (пор.: *плодючі види тварин, плодючі ґрунти, плодючі рослини*); *линючий* (пор.: *линючі нитки, линючі шпалери*) та ін., напр.: *Промислове використання горючих газів пластових покладів як енергетичних ресурсів може бути здійснене за допомогою бурових свердловин* (Гірнична промисловість); *Коли б на будівництві першої черги... каналу застосували вибухову технологію, можна було б запобігти заболоченню і засоленню десятків гектарів родючих земель* (Наука і суспільство); *...спалювання трави, листя, гілля не лише забруднює атмосферу, а й псує родючий шар ґрунту* (Т. Здоровило); *Щорічно висаджують десять тисяч дерев і чагарників, акліматизовано понад 30 порід дерев, створено штучні плодючі ґрунти...* (Наука і суспільство); *Серед свійських тварин однією з найбільш плодючих і скороспілих м'ясних тварин, як відомо, є свиня* (Наука і життя);

Для вишивання треба застосовувати нитки, які не линяють. Лише одна **линюча нитка** може після прання зіпсувати всю художню річ (Українська народна художня вишивка).

Деякі віддієслівні прикметники із суфіксами **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**) у межах словотвірного значення виразної, підсиленої ознаки перетинаються із прикметниками, утвореними за допомогою суфікса **-к-**, так само поєднаним із цими основами дієслів (пор.: *в'язучий* і *в'язкий*, *липучий* і *липкий*, *сипучий* і *сипкий*, *пахучий* і *пахкий*, *жалючий* і *жалкий*, *палючий* і *палкий*, *давлючий* і *давкий*, *тямучий* і *тямкий* та ін.), зрідка — із суфіксом **-лив-** (пор.: *балакучий* і *балакливий*, *рипучий* і *рипливий*, *скрипучий* і *скрипливий*). О.Н. Синявський розмежував їх за ступенем інтенсивності вираженої ними ознаки: **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**) виражають «згрублість прикмети» [11: 137, 139]. У тлумачних словниках української мови деякі з таких прикметників подані як рівнозначні, напр.: *пахучий* і *пахкий*, *палючий* і *палкий*, *давлючий* і *давкий* та ін., проте за обсягом своїх значень не всі вони збігаються [1: 895, 879, 271]. Крім цього, якісні прикметники із суфіксами **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**) у словниках української мови послідовніше марковані як розмовні або ще й негативнооцінні, що внеможливає використання їх у книжному вжитку, тоді як багато спільнокорених якісних прикметників із суфіксом **-к-** — тепер стилістично нейтральні, що розширює сферу їх використання, особливо для фізичної характеристики речовин, пор.: *в'язкий* (напр.: *в'язка сталь*, *в'язкий розчин*); *липкий* (напр.: *липкі суміші*, *липка стрічка*); *сипкий* (напр.: *сипкі речовини*, *сипкі матеріали*) та ін.

На противагу віддієслівним прикметникам із суфіксами **-уч-** (**-юч-**) активні дієприкметники на **-ч(-ий)** в українській мові морфологічно (структурно) і акцентно співвідносні з твірними дієсловами у формі 3-ї особи множини теперішнього часу. Це дієслова різних структурних класів I дієвідміни, які у 3-й особі множини мають закінчення **-уть** (**-ють**), та II дієвідміни, яким у цій особі властиве закінчення **-ать** (**-ять**). Такі активні дієприкметники на **-ч(-ий)** належать до двох кількісно неоднакових підгруп. Першу, порівняно невелику становлять ті дієприкметники, що утворені давніше (їх називають колишніми дієприкметниками або дієприкметниками за походженням) і зафіксовані в одинадцятитомному тлумачному «Словникові української мови» досить непослідовно, а саме: 1) лише як активні дієприкметники теперішнього часу (*в'я-ну-ч-ий*, бо *в'я-ну-ть*; *дзвен-я-ч-ий*, бо *дзвен-я-ть*); 2) як активні дієприкметники, хоч у цій функції їх використовують зрідка, та як прикметники, що розвинули різні відтінки вираженої ознаки (*жив-у-ч-ий*, бо *жив-у-ть*; *леж-а-ч-ий*, бо *леж-а-ть*; *свербл-я-ч-ий*, бо *свербл-я-ть*; *свердл-я-ч-ий*, бо *свердл-я-ть*; *свист-я-ч-ий*, бо *свист-я-ть*; *сид-я-ч-ий*, бо *сид-я-ть*; *спл-я-ч-ий*, бо *спл-я-ть*; *трепт-я-ч-ий*, бо *трепт-я-ть*; *шипл-я-ч-ий*, бо *шипл-я-ть*); 3) без визначення їхньої частиномовної належності (*брод-я-ч-ий*, бо *брод-я-ть*; *вез-у-ч-ий*, бо *вез-у-ть*; *вис-я-ч-ий*, бо *вис-я-ть*; *гриз-у-ч-ий*, бо *гриз-у-ть*; *гуд-у-ч-ий*, бо *гуд-у-ть*; *повз-у-ч-ий*, бо *повз-у-ть*; *рев-у-ч-ий*, бо *рев-у-ть*;

смерд-я-ч-ий, бо *смерд-я-ть*; *сто-я-ч-ий*, бо *сто-я-ть*; *терпл-я-ч-ий*, бо *терпл-я-ть*; *тряс-у-ч-ий*, бо *тряс-у-ть*; *ход-я-ч-ий*, бо *ход-я-ть*); 4) лише як прикметники, попри те що вони морфологічно й акцентно співвідносні з твірними дієсловами у формі 3-ї особи множини (пор. *нес-у-ч-ий* і *нес-у-ть*). Уважаємо, що на ці морфологічні характеристики колишніх дієприкметників на **-ч-(-ий)** не можна цілком покладатися, оскільки вони віддзеркалюють суб'єктивну думку укладачів Словника. Багато з них потрапило до художніх творів українських письменників чи до професійного вжитку або у функції активного дієприкметника теперішнього часу, або прикметника, пор.: *Говорив з бродячим людом по лісах і степових шляхах* (Іван Ле); *За селищем, під самою горою на висячій мосту виднілись вагонетки* (О. Гончар); *Дбайливо політі і старанно підстрижені, вони [квіти] красувалися серед в'янучих трав* (В. Собко); *Що ж я долею земною Не доволений проте? Бо вбачаю я.. Слід мертвоти навкруги: Між живучим людом — трупи, Між друзями — вороги* (П. Грабовський); — *Ти шкодуєш, що твої діти вмирають. А мої вже й геть-то живучі...* (І. Нечуй-Левицький); *Я лежу довго, спокійно, майже забуваю про свого недалеко мене так само непорушно лежачого сусіда* (М. Коцюбинський); *Вони [індійці] перетворюють в орнаментальні елементи.. навіть повзучих гадів* (І. Волошин); *А перед нами степ і степ: дрібна суха трава і пологий повзучий бур'ян...* (І. Франко); *А далі — хори, сидячі й стоячі. Кожне село дало свій хор* (М. Коцюбинський); *Її каліцтво і сидяче життя придали їй характерові якусь надзвичайну рівність* (І. Франко); *Озерна вода взагалі стояча — не тече* (Курс загальної геології). Проте в українській літературній мові трьох останніх десятиріч спостерігаємо заміну багатьох колишніх активних дієприкметників на **-ч-(-ий)** рівнозначними прикметниками або складними іменниками, пор.: *бродячий цирк і пересувний (мандрівний) цирк*; *бродячі люди, народи, племена і неосілі (кочові) люди, народи, племена*; *висяча лампа і підвісна лампа*; *висячий міст і підвісний міст*; *повзучий бур'ян і виткий бур'ян*; *стоячий комірць і комірць-стійка*; *стояча вода (стояче водоймище) і непротічна вода (непротічне водоймище)*; *стояче положення і вертикальне положення* та ін.

Деякі з них стали навіть означальними компонентами у складі термінних словосполучень української мови, тобто ввійшли до мовознавчої термінології. Це — *шиплячі, свистячі, дрижачі* на означення приголосних фонем (звуків), напр.: *Свистячі /с/, /з/, /ц/ перед шиплячими завжди чергуються з шиплячими /ш/, /ж/, /ч/; Шиплячі /ш/, /ж/, /ч/ перед свистячими завжди чергуються із /с/, /з/, /ц/; У класифікації приголосних фонем української мови за способом творення виокремлено дрижачі р та р'* [13: 37]. Іноді їх уживають як іменники, що постали внаслідок субстантивзації дієприкметників (прикметників), напр.: *На межі слів чергування шиплячих із свистячими звичайно не відбувається* [13: 45].

Медичними професіоналізмами стали словосполучення *лежачі хворі, ходячі хворі*, де використано колишні дієприкметники із суфіксом **-ч-**, утворені від дієслів II дієвідміни, напр.: — *Але ж як він увійшов? Він же*

був *лежачий хворий!* — здивувалась медсестра (О. Довженко); *Тепер у Ольги лишилися тільки такі поранені, яких у госпіталях називають **ходячими*** (П. Дорошко). Вони можуть зазнавати субстантивації і вживатися як іменники, напр.: *У цьому відділенні лікарні різні хворі: **ходячі** нерідко допомагають **лежачим**.*

У транспортній галузі досі використовують усталені словосполучення *сидячі місця, стоячі місця*, граматично залежний компонент яких за походженням є активним діеприкетником теперішнього часу, але тут ужитий як прикетник, бо виражає ознаку опорного іменника *місця*, напр.: *У салоні автобуса 25 **сидячих** і 10 **стоячих** місць.*

На противагу першій друга підгрупа охопила дуже багато активних діеприкетників на *-ч-(-ий)* — словотвірних кальок діеприкетників російської мови на *-щ-(-ий)*, що входили до українського вжитку з 30-х і до кінця 80-х рр. ХХ ст. і які використовували в ролі означального компонента у складі термінних словосполучень із різних галузей знань. Їх утворювали від дієслівних основ усіх структурних класів [14: 409–412], проте найбільше від дієслів із суфіксом *-ува- (-юва-)* в основі інфінітива та з його варіантом *-ую- (-юю-)* в основі 3-ї особи множини, пор.: *абсорбува-ти, абсорбу-ють* → *абсорбу-ю-чий; асфальт-ува-ти, асфальт-ують* → *асфальт-ую-чий; бетон-ува-ти, бетон-ують* → *бетон-ую-чий; вимір-юва-ти, вимір-юють* → *вимір-юю-чий; відбіл-юва-ти, відбіл-юють* → *відбіл-юю-чий; гальм-ува-ти, гальм-ують* → *гальм-ую-чий; гіпс-ува-ти, гіпс-ують* → *гіпс-ую-чий; збільш-ува-ти, збільш-ують* → *збільш-ую-чий; зрідж-ува-ти, зрідж-ують* → *зрідж-ую-чий; іон-ізува-ти, іон-ізують* → *іон-ізую-чий; контрол-юва-ти, контрол-юють* → *контрол-юю-чий; копі-юва-ти, копі-юють* → *копі-юю-чий; лік-ува-ти, лік-ують* → *лік-ую-чий; опрісн-юва-ти, опрісн-юють* → *опрісн-юю-чий; пульс-ува-ти, пульс-ують* → *пульс-ую-чий; узагальн-юва-ти, узагальн-юють* → *узагальн-юю-чий; ущільн-юва-ти, ущільн-юють* → *ущільн-юю-чий; фільтр-ува-ти, фільтр-ують* → *фільтр-ую-чий; фікс-ува-ти, фікс-ують* → *фікс-ую-чий; цемент-ува-ти, цемент-ують* → *цемент-ую-чий* та багато інших.

Від початку 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку із загостренням уваги мовного соціуму до тих структурних маркерів української мови, які вирізняють її на тлі російської мови [15: 98], що відбиває тенденцію до подальшої «націоналізації» української мови під впливом прескриптивно-пуристичних чинників [15: 91], триває вилучення з різних її функційно-стильових різновидів, особливо з галузевих терміносистем, активних діеприкетників із суфіксом *-ч-* як означальних компонентів у складі термінних словосполучень, що були словотвірними кальками російської мови. Фахівці намагаються замінити ці активні діеприкетники насамперед прикетниками, що відповідають історично сформованим зразкам українського прикетникового словотворення.

Становленню національної ідентичності в термінології української мови, що почалося ще в 20-х рр. і відновилося з 90-х рр. ХХ ст., посприяла,

зокрема, заміна означального дієприкметникового компонента із суфіксом **-ч-** прикметниковим, утвореним від дієслова за допомогою органічного для української мови в цій позиції суфікса **-льн-**, що виражає двоє словотвірних значень — «призначений для виконання дії, названої твірним дієсловом» і «пов'язаний із дією, названою твірним дієсловом» або одне з них, пор.: *асфальтувальний (матеріал), бетонувальний (матеріал), бронзувальний (порошок), буксирувальний (пристрій), вакцинувальний (прилад), вальцювальний (вальцювальна машина), вимірювальний (пристрій), відбілювальний (засіб), відновлювальний (масаж), гальмувальний (пристрій), гіпсувальний (апарат), гримувальний (гримувальна кімната), дріжджувальний (пристрій), збільшувальний (прилад), зігрівальний (крем), знежирувальний (розчинник), знекиснювальний (засіб), знесірчувальний (засіб), знижувальний (трансформатор), зріджувальний (апарат), йодувальний (процес), клеймувальний (клеймувальна машина), копіювальний (апарат), коткувальний (валик), лакувальний (апарат), наповнювальний (апарат), нікелювальний (пристрій), озонувальний (апарат), опріснювальний (пристрій), парафінувальний (папір), понижувальний (засіб), пресувальний (цех), прискорювальний (пристрій), пришвидшувальний (пристрій), різальний (апарат), розріджувальний (препарат), хлорувальний (пристрій), хромувальний (пристрій), цементувальний (засіб), цинкувальний (пристрій), фільтрувальний (апарат), циклювальний (циклювальна машина), шнурувальний (спосіб), штамувальний (автомат), узагальнювальний (узагальнювальні слова, узагальнювальні таблиці), утеплювальний (матеріал), ущільнювальний (матеріал) та ін. Багато із цих прикметників, використаних у працях українських науковців, зібрано й подано в дослідженні О.П. Кушлик [9: 104–106, 108, 121–123, 230–231].*

У небагатьох термінних словосполученнях замість активного дієприкметника на **-ч-(-ий)** з'явився віддієслівний прикметниковий компонент із суфіксом **-івн-**, що вказує на здатність виконувати певну дію. За радянського часу, як констатував В. Кубайчук, такі прикметники були вилучені зі словникового складу, бо вони «штучно віддаляли українську наукову термінологію від наукової термінології російської мови» [6: 164]. Залишилося їх зовсім мало: *рятівний, панівний, руйнівний, гальмівний, будівний, чарівний, фільтрівний, засівний, гартівний, нищівний* [5: 25]. Ці та деякі інші прикметники на **-івн-(-ий)** поступово повертають до спеціального вжитку, передусім у ролі означального компонента термінних словосполучень, що виражає ознаку як здатність виконувати певну дію, пор.: *вальцівна машина, гальмівний пристрій, панівна ідеологія, пульсівна артерія, пульсівний струм, руйнівна сила, рятівний матрац, фільтрівний пристрій* та ін.

У деяких термінних словосполученнях замість активного дієприкметника із суфіксом **-ч-** ужито спільнокореневий прикметник із суфіксом **-н-**, напр., *нийний* (замість *ниючий*) *біль*; *мийний* (замість *миючий*) *засіб* та ін.

Значну частку становлять ті термінні словосполучення, означальний компонент яких, виражений активним дієприкметником теперішнього

часу із суфіксом *-ч-*, замінено рівнозначними прикметниками української мови, пор.: *діюче законодавство* → *чинне законодавство*; *діюча речовина* → *активна речовина*; *діючий чинник* → *впливовий чинник*; *діючі особи* → *дійові особи*; *діюча армія* → *регулярна* або *постійна армія*; *діючий вулкан* → *активний, незгаслий вулкан*; *існуюче законодавство* → *чинне законодавство*; *існуючий порядок* → *заведений порядок*; *існуючі теорії (підходи, думки)* → *наявні, відомі теорії (підходи, думки)*; *існуючі кордони* → *сучасні кордони*; *існуючі ціни* → *теперішні ціни*; *плаваючий графік роботи (курс валюти)* → *змінний, гнучкий графік роботи (курс валюти)*; *координуючий орган* → *координаційний орган*; *організуючий центр* → *організаційний центр*; *слідуючий рік (місяць)* → *наступний рік (місяць)* та ін. [16: 79–83].

Нарешті, активний дієприкметник теперішнього часу із суфіксом *-ч-* у ролі означального компонента термінних і вільних синтаксичних словосполучень замінено рівнозначними суфіксальними або складними іменниками, пор.: *виконуючий обов'язки директора* → *виконувач обов'язків директора*; *завідуючий відділом* → *завідувач відділу*; *керуючий господарством* → *керівник господарства*; *керуючі системи* — *системи керування*; *командуючий армією* → *командувач армії*; *практикуючий лікар* → *лікар-практик*; *початкуючий поет* → *поет-початківець*; *дублюючий склад* → *склад-дублер* або *другий склад*; *страйкуючі* → *страйкарі*; *мітинуючі* → *мітингарі, мітингувальники*; *нападаючий футбольної команди* → *нападник футбольної команди* чи *форвард*; *головуючий зборів* → *голова зборів*; *граючий* → *гравець*; *виступаючий* → *промовець*; *знаючий* → *знавець*; *працюючі* → *працівники*; *віруючий* → *вірний, вірник, вірянин* [16: 79–83].

Попри те що фахівці впродовж кількох десятиріч послідовно блокують використання активних дієприкметників із суфіксом *-ч-* у галузевих термінологіях української мови та спеціально-професійному вжитку, а медійні працівники помітно обмежили їх в українському комунікативному просторі, констатувати цілковите вилучення цих ненормативних дієприкметникових утворень з усіх функційно-стильових різновидів сучасної української літературної мови ще не можна: на заваді супротив тієї частини українського соціуму, яка досі дотримується граматичних зразків, уживаних у радянський період, та ігнорує фахові рекомендації щодо повернення історично сформованих прескриптивних норм української літературної мови.

Отже, деривати на *-ч(-ий)*, наявні у словниковому складі сучасної української літературної мови, різні за походженням та своїм статусом. Серед них: 1) віддієслівні прикметники із суфіксом *-уч- (-юч-)* — переважно колишні дієприкметники, що стали виразниками ознаки, властивості, притаманної кому-, чому-небудь, та в яких немає морфологічної або акцентної співвідносності з дієсловами у формі 3-ї особи множини теперішнього часу; 2) відад'єктивні прикметники, утворені від якісних прикметників за допомогою суфіксів *-уч- (-юч-)*, *-ач- (-яч-)*, що надають

дериватам словотвірного значення інтенсивного вияву ознаки, що нерідко спричинює експресивізацію та негативнооцінний характер ознаки, вираженої твірним прикметником; 3) активні дієприкметники теперішнього часу із суфіксом **-ч-**, що утворені в різні історичні періоди розвитку української літературної мови й зберігають морфологічну або акцентну співвідносність із дієсловами у формі 3-ї особи множини теперішнього часу, причому серед них переважають ті, що є словотвірними кальками дієприкметників російської мови на **-щ-(-ий)**, **-ем-(-ый)**. Вимогам нормативності та практичної доцільності вживання в сучасній українській мовній практиці відповідають прикметники перших двох груп, бо вони стали виразниками власне-ознаки кого-, чого-небудь. Деривати на **-ч-(-ий)** третьої групи як морфологічні та словотвірні кальки активних дієприкметників російської мови суперечать морфологічній та словотвірній нормам української літературної мови, що спричинило заміну їх віддієслівними прикметниками із суфіксами **-льн-**, **-івн-**, **-н-** та іншими рівнозначними прикметниками або складними іменниками, що особливо помітно в галузевих терміносистемах, а також у загальномовному українському вжитку. Ця заміна відбиває тенденцію до відновлення історично сформованих зразків українського прикметникового словотворення та вилучення з літературного вжитку ненормативних утворень, що, урешті-решт, забезпечить послідовне внормування сучасної української літературної мови на її національних засадах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Укл. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005.
2. Житецький П.Г. Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII ст. *Вибрані праці. Філологія*. Київ, 1987. С. 19–139.
3. Житецький П.Г. О переводах евангелия на малорусский языкъ. Санкт-Петербургъ, 1906.
4. Історія української мови. Морфологія. Київ, 1978.
5. Кочерга О. Процесові прикметники в науковій мові. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2010. № 676. С. 23–26.
6. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). Київ, 2004.
7. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Вид. друге. Київ, 2008.
8. Курс сучасної української літературної мови. За ред. Л.А. Булаховського. Київ, 1951. Т. 1.
9. Кушлик О.П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові. Дрогобич, 2016.
10. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Упоряд., авт. передмови і коментарів М.С. Тимошик. 2-ге вид., випр. Київ, 2004.
11. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ, 2018. *Репринт з вид. 1931 р. 368 с. (Серія «Українська граматична класика»)*.
12. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ, 1979.
13. Сучасна українська літературна мова. За ред. А.П. Грищенка. Київ, 1993.
14. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За заг. ред. І.К. Білодіда. Київ, 1969.
15. Тараненко О.О. Тенденції до синтетизму в сучасній українській літературній мові (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія *Філологія*. Київ, 2016. Т. 19. № 2. С. 91–100.
16. Ргомова, або Де ми помиляємося... Київ, 2006.

REFERENCES

1. Big explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (2005). Ed. V.T. Busel. Kyiv; Irpin (in Ukr.).
2. Zhytetskyi, P.H. (1987). An essay on the literary history of the Ukrainian language of the seventeenth century. *Selected works. Philology*. P. 19–139. Kyiv (in Ukr.).
3. Zhytetskyi, P.H. (1906). About translations of the Gospel into the Malorussian language. St. Petersburg (in Rus.).
4. History of the Ukrainian language. Morphology. (1978). Kyiv (in Ukr.).
5. Kocherha, O. (2010). Process adjectives in scientific language. *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*. Series «Problems of Ukrainian terminology», 676, 23–26 (in Ukr.).
6. Kubaichuk, V. (2004). Chronology of language events in Ukraine (External history of the Ukrainian language). Kyiv (in Ukr.).
7. Kurylo, O. (2008). Comments on the modern Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
8. Bulakhovskyi, L.A. (Ed.). (1951). The course of modern Ukrainian literary language. Vol. 1. Morphology. Kyiv (in Ukr.).
9. Kushlyk, O.P. (2016). Word-forming paradigm of derived verbs in the Ukrainian language. Drohobych (in Ukr.).
10. Ohienko, I. (Metropolitan Ilarion) (2004). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
11. Syniavskyi, J. (2018). Norms of the Ukrainian literary language. Kyiv. *Reprint from the edition of 1931 (Series «The Ukrainian grammar classics»)* (in Ukr.).
12. Word-formation of the modern Ukrainian literary language (1979). Kyiv (in Ukr.).
13. Hryshchenko, A.P. (Ed.). (1993). Modern Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
14. Bilodid, I.K. (Ed.). (1969). Modern Ukrainian literary language. Morphology. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
15. Taranenko, O.O. (2016). Trends to synthesis in modern Ukrainian literary language (the end of XX — beginning of XXI century). *Visnyk of Kyiv National Linguistic University. Philology series*, 19, 2, 9–100 (in Ukr.).
16. Speech, or Where we are wrong... (2006). Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 10.09.2020

Kateryna Horodenska, Dr. Sci.(Philol.), Professor,
Head of the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

DERIVATIVES ENDING IN -Ч-(-ИЙ) IN THE UKRAINIAN NATIONAL AND LITERARY LANGUAGE

The investigation is grounded on the idea of academic Ukrainian linguistic studies about the absence of active participles with the suffix -ч- in the Ukrainian national language of the XIX century and in the early stages of development of the modern Ukrainian literary language.

The paper defines the origin and status of derivatives ending in -ч-(-ий) available in the vocabulary of the modern Ukrainian literary language. The object of study were three types of derivatives: 1) verbal adjectives with the suffix -уч- (-юч-), many of which are former participles that have lost morphological or accent correlation with verbs in the form of the 3rd person plural, and now they denote the attributes of objects or their inherent properties; 2) adjectives formed from qualitative adjectives with the suffixes -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), which modify derivatives by word-forming meaning of intense manifestation of the quality; 3) active adverbial participle forms of the present tense with the suffix -ч-, which retain morphological or accent correlation with verbs in the form of the 3rd person plural and are mainly calques from Russian adjectives ending in -щ-(-ий), -ем-(-ый).

The author substantiates the normality and expediency of the derivatives ending in -ч-(-ий), which belong to the first two groups and have become a means of expressing the quality of some-

one or something. At the same time, the author qualifies the derivatives of the third group as non-normative, as they contradict the morphological and word-formation norms of the Ukrainian literary language. This causes their replacement by adjectives with the suffixes **-льн-**, **-івн-**, **-н-** and other equivalent adjectives or complex nouns, which is especially noticeable in terminological systems, as well as in the common usage. These processes reflect the tendency to restore historically formed samples of Ukrainian adjective word formation and the consistent standardization of modern Ukrainian literary language on its national basis.

Keywords: derivatives ending in **-ч(-ий)**, verbal adjectives with the suffix **-уч- (-юч-)**, adjectives with the suffixes **-уч- (-юч-)**, **-ач- (-яч-)**, active present participles with the suffix **-ч-**, word-formation norm, the Ukrainian national language, the Ukrainian literary language.